

Ένα πράγμα όμως γίνεται μέσα σ' όλα αυτά όλοένα και πιο συνειδητό στους ανθρώπους, ό σύνθετος χαρακτήρας τής ζωής. Καθώς ή ζωή λύθηκε στά στοιχεία της κι' όλοι ζητούμε μάταια νά τά συνθέσωμε, αναγκαζόμαστε νά σκύψωμε μέσα μας βαθύτερα και νοιώθωμε ίλιγγο, θωρώντας από πόσο βαθειές ρίζες κρατούσε ή ένότητά της. Όλοι, κι' όσοι δέν ζοϋν τό βάθος τής αλλαγής, νοιώθουν, ότι ή ζωή χάνει τό νόημά της δίχως τήν ένότητα τών στοιχείων της. Όμως ή αντικειμενική πραγματικότητα τής ιστορίας κινεΐται πέρα από τήν άτομική μας χρεία και από τά καθ' έκαστον δόγματα. Κι' ένω τά άτομα και οί ομάδες σχεδιάζουν τεχνάσματα για νά τήν κρατήσουν στά ποθητά πλαίσια, εκείνη τά καταστρατηγεΐ όλα και θέτει τό σκοπό της πού σέ λίγους μονάχα είναι όρατός. 'Η κινούμενη πραγματικότητα, πού λέγεται ιστορική ζωή, δέν είναι άπλη, ούτε άκούει στό κέλευσμα ενός λαού ή και μιᾶς ομάδας λαών. Τό νοημά της είναι πολυδιάστατο. Μόνον, όταν θέση τό σκοπό της και καλύψη τήν καθολική χρεία τής εποχής, τότε πιά φαίνεται, ότι μεταχειρίστηκε άτομα και λαούς-ώς όργανα για τό γίνωμά της.

Ο πόλεμος, πού έχει βάλει σέ κίνηση όλα τά έθνη και όλες τίς ιδέες τής εποχής, πού δοκιμάζει ταυτόχρονα λαούς και ιδέες, αίματα και πνεύματα, από μιᾶ άποψη γίνεται διδάσκαλος τών έννοιών και τών αξιών πού θά πιστεύουν οί άνθρωποι τής μεταπολεμικής εποχής. Το γεγονός μάλιστα ότι γίνεται έν όνόματι φιλοσοφικών θεωριών ένισχύει τήν άποψη τούτη. Από τ' άλλο μέρος είναι αναμφισβήτητο, ότι ή σκληρή έτυμηγορία του πολέμου δέν λύει τά ζητήματα πού βασανίζουν τήν ανθρωπότητα. 'Η γνώμη πού είχε ό Ναπολέων, όταν ώδηγήθηκε στην 'Αγία 'Ελένη, ότι δηλαδή "τό εΐφος δέν λύει τίποτε, άπολύτως τίποτε", διατηρεΐ άμελώτο τό βάρος της. 'Ενώ ό πό-

λεμος έρχεται μέ πρόγραμμα νά έπιτύχη τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ἡ διαλεκτική τῆς ἱστορίας δέν εἶναι ποτέ εὐθύγραμμη, ἀνατρέπει τόν προγραμματισμό τοῦ πολέμου καί μεταβάλλει καί τόν ἴδιο τόν πόλεμο σέ ὄργανο γιά τήν τεθλασμένη γραμμή της. Σ' αὐτό πρέπει ἀκόμα νά προστεθῆ, ὅτι ἡ ἱστορία δέν πάει κατ' ἀνάγκη ἀπό τό χειρότερο στό καλύτερο.

Γιά τήν ἀντικειμενική αὐτή διαλεκτική τῆς ἱστορίας οὔτε ἡ κακοδαιμονία τοῦ πολέμου μέ τήν παρακολούθη ἀπαισιοδοξία οὔτε ἡ εὐδαιμονιστική ἀποψη οἰασδήποτε ἰδεολογίας ἔχουνε καμμιά σημασία. Τά εὐδαιμονιστικά μάλιστα κηρύγματα, ἀτομικά καί κοινωνικά, ἐφ' ὅσον γίνονται πρῶτος σκοπός τῆς ζωῆς, εἶναι βέβαιο, ὅτι ὄχι μόνον ἀντικοινωνικά γίνονται, ἀλλά πισωδρομοῦν τήν ἀνθρωπότητα καί ἐτοιμάζουν τό εὐρύχωτο ἔδαφος γιά μιά καινούργια δουλεία τῶν ἀνθρώπων. Ὑπάρχει μάλιστα ὁ φόβος, μήπως ἡ δουλεία τούτη καλύψει πολύ μεγαλύτερες μάζες ἀπό ἄλλοτε. Ἡ εὐδαιμονιστική ἀποψη, πού γλυκαίνει τούς πολλούς, ἄλλοτε ἦταν ἀνάμιχτη καί μέ ἄλλα κίνητρα, πνευματικά καί μεταφυσικά, ἐνῶ σήμερα εἶναι ὀλόγυμνη, αὐτή καί μόνη. Γιά μοναδικό της βοηθό ἔχει τήν ἰδέα τῆς προόδου, γεννημένη ἀπό τή γαλλική ἐπανάσταση καί ἀναθρεμμένη ἀπό τόν περασμένο αἰῶνα. Ἡ ἱστορία ὅμως κινεῖται πέρα καί ἀπό τήν ἰδέα τῆς προόδου καί ἀπό τήν ἀνάγκη τῆς εὐδαιμονίας. Ὅταν ἡ ἐσωτερική της οἰκονομία τό ἐπιβάλλει, προχωρεῖ μέ σκληρότητα κι' ἔρχεται σ' ἀντίθεση καί μέ τήν πρόοδο καί μέ τήν εὐδαιμονία. Ἡ σύνθεση καί ἀποσύνθεση, ἡ ἔνταση καί ἡ χαλάρωση τοῦ ἔργου τῆς ἱστορικῆς πορείας εἶναι τόσο ἀναμφισβήτητα πράγματα, πού ὅποιος γνωρίζει ἱστορία θά δυσκολευθῆ νά παραδοθῆ στήν ἰδέα τῆς προόδου καί τό δόλωμα τῆς εὐδαιμονίας.

Κάτι ἄλλο ὅμως εἶναι πού φαίνεται ὀλοένα καί πιό καθα-

ρά μέσα στην ιστορία και βρίσκεται πέρα από την πρόοδο, από την εύδαιμονία και την απαισιοδοξία' τοῦτο εἶναι ἡ ἀντικειμενική τραγικότητα τῆς ἱστορικής ζωῆς. Τραγική εἶναι ἡ ἐσωτερική ἀνάγκη τῆς ἱστορίας νά γυρίζη ἀπό τή σύνθετη στήν πρωτόγονη μορφή τῆς ζωῆς, ἀπό τήν ὑψηλή πνευματικότητα στή βαρβαρότητα τῶν συναίσθημάτων καί τῶν πράξεων. "Ἴσως δέν ἔχει ἄλλον τρόπο ν' ἀνανεώνη τίς δυνάμεις της γιά τή φοβερή πορεία πού διανύει, νά ξυπνάη δηλαδή στούς ἀνθρώπους τήν ἔνοια τοῦ ἔργου της. Ἡ ἀνθρωπότητα καί σήμερα ἀνανεώνεται. Ὁ πρωτογονισμός καί ἡ ἀγριότητα, ὁ "ἰδεολογικός" κατακλυσμός καί ἡ ταυτόχρονη πνευματική γύμνια, ὅλα αὐτά εἶναι μηνύματα, ὅτι ἕνας καινούργιος ἄνθρωπος πλάθεται. Καί φαίνεται, ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα δέν μπορεῖ δίχως τά πάθη της καί τό αἷμα της νά πλάσῃ καινούργιον ἄνθρωπο.

2. Ἡ ἱστορική μοῖρα τοῦ ἑλληνισμοῦ

Ἡ τροπή τῶν καιρῶν ἀναγκάζει τούς λαούς, πού ἔχουνε μέσα τους μοῖρα καί δέν θέλουν νά γίνουνε βάρος τῆς γῆς, νά γυρίσουνε στό ἐσωτερικό τους καί νά συνειδητοποιήσουν τήν ἀποστολή τους. Καί εἶναι ἀλήθεια, πώς κανενός λαοῦ ἡ ἱστορία δέν ἐπαναλαμβάνεται καί τίποτε μέσα στήν ἱστορική πορεία δέν ξαναγίνεται. Ὅμως ὅποιος λαός ἔχει μοῖρα, αὐτός ἔχει σχηματίσει καί ὠρισμένα ὄργανα, πού μ' αὐτά ἀντιμετωπίζει κάθε ἱστορική δοκιμασία, κι' ἂν ἡ ἀνάγκη τό ἀπαιτήσῃ, προσαρμόζει κάπως τά ὄργανα τοῦτα πρὸς τά αἰτήματα τῆς ἐποχῆς.

Ὁ ἑλληνισμός, ἀπέναντι σέ κάθε ἱστορική θύελλα καί κάθε "ἰδεολογικό" κατακλυσμό πού τοῦ ἦρθε ἀπ' ἔξω, μέ κάποια σταθερή ἐμπιστοσύνη στή δύναμή του δύο ὄργανα ἐμόρφωσε ἀπό τήν ἀρχαιότητα γιά ν' ἀφογκράζεται τά ξένα πνεύματα καί ν' ἀμύνεται ἐναντίον τους, ἐφ' ὅσον αὐτά ἐπρόσβαλλαν τήν ὑπόστασή του.

Ἐμόρφωσε τό ρεαλισμό του, πού μ' αὐτόν ἔφερεν τά πράγματα στά μέτρα τοῦ τόπου του, καί τόν ἰδεαλισμό του, πού μ' αὐτόν ἀνθρώπευε κάθε πνεῦμα πού εἰσέβαλλε μ' ἀγριότητα στό ἔδαφος του. Κανένα πνεῦμα δέν κατώρθωσε ποτέ νά ἐνοικῆσῃ μόλιμα στήν Ἑλλάδα, ἂν οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου αὐτοῦ δέν τό ἔφερναν στά μέτρα τους καί δέν τό ἐξανθρώπιζαν ἄλλη μιὰ φορά γιά τόν ἑαυτό τους.

Ρεαλισμός καί ἰδεαλισμός δέν εἶναι γιά τόν Ἕλληνα ἀντιθέσεις, ἀλλά δύο ζωτικές κεραῖες τοῦ ὀργανισμοῦ του, πού ὀδηγοῦν τά φαινόμενα κατ' εὐθείαν στήν ψυχή του. Μ' αὐτά ἔκρινε πάντοτε τή μονομέρεια τῶν ἐποχῶν καί τῶν πνευμάτων. Κατώρθωνε δηλαδή νά κρατήσῃ αὐτόνομη τήν προσωπικότητά του ἔναντι τῆς ἀκρότητας κάθε "ἰδεολογίας". Τοῦτο ἔγινε καί μέ τόν ἀρχαῖο Διόνυσο, πνεῦμα ἐξωελληνικό, σκοτεινό καί ἀγριο, καί μέ τό χριστιανισμό, πνεῦμα ἐπίσης ἐξωελληνικό, ἀσιατικό καί κατ' ἀρχήν ἀνθελληνικό. Τό ἴδιο ἔγινε καί κατά τή νεώτερη ἐποχή μέ τή θύελλα τῆς "ἰδεολογίας" πού ἔφερε ἡ γαλλική ἐπανάσταση. Καί τό φαινόμενο τοῦτο ὁ νεοελληνισμός τό εἶδε μέ τά ἐσωτερικά του μέτρα καί τό ἀξιολόγησε ὀλυσδιόλου διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι οἱ λαοί τῆς Δύσης.

Πάντα εἶχε ὁ Ἕλληνας μιὰ λογική τῶν πραγμάτων καί μέσα της συνένωνε τόν ἰδεαλισμό του μέ τόν ρεαλισμό του, τήν ἰδέα μέ τήν πραγματικότητα. Καί τή λογική τούτη δέν μπορούσε νά τοῦ τήν ἀνατρέψῃ καμμιά "λογική" δόγματος. Κάθε θύραθεν "σοφία", κι' ἂν ἀκόμα ἔρχονταν νά τόν σώσῃ, ὅπως ὁ Διόνυσος καί ὁ χριστιανισμός, ἔπρεπε νά ὑποστῇ τόν ἔλεγχο τῆς λογικῆς καί τῆς αἰσθητικῆς μορφῆς. Ἔτσι ὁ Διόνυσος πέρασε ἀπό τοὺς Δελφούς καί ὁ χριστιανισμός ἔγινε Λόγος. Ἡ λογική τούτη ἦταν ἡ σύνθεσις τοῦ πραγματικοῦ μέ τό ἰδανικό, μετρημένο μέσα στά τοπία, ὅπου ζοῦσε ὁ Ἕλληνας, καί κρατημέ-

νο πάντα μέσα στά μέτρα τοῦ ἀνθρωπίνου. Οἱ αὐτογέννητοι θεομορφοί τοῦ τόπου, μέτρα τῶν ἰδεῶν καί τῶν πραγμάτων, κατά τήν πάλη τούτη μέ τά ξένα πνεύματα μέστωναν πιδό πολύ καί κάρπιζαν καλύτερα τό νόημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Κρατημένος στά μέτρα ταῦτα ὁ ἑλληνισμός ἀνθρώπευε ὅλα τά δόγματα καί κατώρθωνε ὁ ἴδιος νά ἐπιζῆ πάντοτε πέρα ἀπό τήν ἀντιδικία τοῦ παλίου μέ τό καινούργιο. Κι' ἴσως αὐτό νά εἶναι τό νόημα τοῦ λόγου, πού εἶπεν ὁ ἀρχαῖος Αἰγύπτιος ἱερέας γιά τοὺς Ἕλληνας στό Σόλωνα: "Ἕλληνες ἀεὶ παῖδες ἐστε". Ἴσως ἐπίσης μέσα σ' αὐτήν τήν ἰκανότητα νά ὑπάρχη ἡ πηγή τῆς αἰώνιας νεότητος τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀναντίρρητο ὅμως εἶναι ὅτι μέσα ἀπ' αὐτήν τήν πάλη τοῦ ἑλληνισμοῦ γεννήθηκε καί ἡ ἀρχαία τραγωδία καί τό ἑλληνικό δημοτικό τραγοῦδι, φαινόμενα πού ὅσο κι' ἂν τά χωρίζουν οἱ καιροί καί τά ἑσωτερικά τους νοήματα, εἶναι χαραγμένα ἀπό τήν ἴδια τραγική συνείδηση, αὐτήν πού συνθέτει τόν ρεαλισμό μέ τόν ἰδεαλισμό τήν πραγματικότητα μέ τήν ἰδέα. Τό τραγικό καί μέσα στήν ἀρχαία τραγωδία καί μέσα στό δημοτικό τραγοῦδι κρατιέται στά σαφή ὅρια τοῦ ἀνθρωπίνου, δίχως ποτέ νά παραφέρεται, οὔτε ἔχνος θεατρισμοῦ νά παρουσιάζη.

Ἀπ' αὐτήν τήν εὐκράτη σύνθεση τοῦ ἰδεαλισμοῦ μέ τόν ρεαλισμό, πηγή τοῦ τραγικοῦ, ἔρχεται καί τό γεγονός, ὅτι ὁ Ἕλληνας δέν εἶναι κατά βάθος οὔτε αἰσιδόξος οὔτε ἀπαισιδόξος, ἀλλά εἶναι ἢ παιδί ἢ ἄνδρας, δηλαδή τά προβλήματα τῆς ζωῆς τά βλέπει ἢ αἰσθητικά ἢ λογικά καί ἠρωικά. Κάτι μάλιστα πού γιά σύγχρονους ἠθοποιούς τῆς πολιτικῆς γίνεται σύνθημα καί χειρονομία, γιά τόν ἑλληνισμό εἶναι μόνιμη κατάσταση, τό γεγονός δηλαδή ὅτι ὁ Ἕλληνας ζῆ κατ' οὐσίαν πάντα μέσα στόν κίνδυνο, κι' ὄχι ἀπλῶς ἐπιδεικτικά. Ἡ πολυκίνδυνη πραγματικότητά του εἶναι γιά τόν Ἕλληνα ἀπό τήν ἀρχαι-

ότητα ὡς σήμερα μόνιμη κατάσταση πού τοῦ ἐπιβάλλει τήν ἐπικίνδυνη μίωση. Ἡ ἡσυχία καί ἡ ἀνάπαυση εἶναι σ' αὐτόν ἐξαιρεση. Τοῦτο τό γεγονός ἐξηγεῖ καί τό χαρακτῆρα τῆς πνευματικότητας τοῦ Ἑλληνα. Κερδισμένη ἡ πνευματικότητά του μέ ἀδιάκοπο ἀγῶνα, περασμένη μέσα ἀπό τήν κάθαρση τῆς τραγωδίας καί στήν ἀρχαιότητα καί στή νεώτερη ἐποχή, ἐλαφρωμένη ἀπό τήν ὑλικότητα, δέν εἶναι καματερή κι' ἀκότομη, ἀλλά ἀνυπερβατή, εὐπροσήγορη καί διάφανη. Μέσα σ' αὐτήν ὅλα γίνονται διάφορα, ἰδέες, σύμβολα καί ἄνθρωποι, συστήματα καί πρόσωπα, καί τίποτε δέν μπορεῖ νά σταθῆ, ἂν δέν εἶναι ἀνθρωπισμένο, ἔστω κι' ἂν ἔρχεται μέ αἰτήματα ὑψηλοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὅπως ὁ χριστιανισμός, ἢ μέ αἰτήματα δικαιοσύνης, ὅπως ἄλλα σύγχρονα ρεύματα.

Ἡ κρᾶση αὐτή τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἀνανεώνεται μέ τόν ἀγῶνα κατά καιρούς καί τό θαυμαστό εἶναι ὅτι κάθε μορφή τῆς παρουσιάζεται πρωτόπλαστη. Καί ὁ νέος ἐλληνισμός, πού ἔβαλε τά πολιτικά του θεμέλια τό Εἰκοσιένα, ἐνῶ τά πνευματικά του θεμέλια εἶναι ἀπόκρυφο πολυαίωνα ἔργο τοῦ καιροῦ τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι πρωτόπλαστη μορφή τῆς μιᾶς καί πολυπάθους ἐλληνικῆς ἐλευθερίας. Καί ἡ μορφή τούτη ἔχει ὅλα τά γνωρίσματα τοῦ ἐλληνικοῦ, τήν παιδικότητα, τήν ἀνδρικότητα, τήν τραγικότητα καί τήν πνευματικότητα, χαραγμένα ὁμως κατά τόν τύπο τοῦ καιροῦ καί τό αἶτημα τῆς χωριστῆς ἱστορικῆς στιγμῆς. Ὁ νέος ἐλληνισμός εἶναι φαινόμενο αὐτοδύναμο καί πέρα ἀπό τή θεωρητική, "ἰδεολογική" κίνηση τῆς ἐποχῆς, ὅπως τήν ἔφερε ἡ γαλλική ἐπανάσταση. Ὅπως τό γλεῦκος, ὅταν πέση, ὅπως λέμε, σέ καλή μάνα, δηλαδή σέ δυνατή παλιά κρασόγλαπτη, φήνεται πιό γρήγορα καί περισσότερο ἄρωμα λαβαίνει, τό ἴδιό καί ὁ νέος ἐλληνισμός εἶναι πνεῦμα καινούργιο, ἀναμιγμένο ὅμως μέ τά παλιά νόματα τῆς παραδόσεως.

Αυτή είναι η διαδικασία της ζωής των λαών που όχι μόνον έχουνε μεγάλη ιστορία, αλλά και κατορθώνουν να κρατιούνται νέοι. Μέσα στα μεγάλα δεδομένα της ιστορικής παράδοσης κατώρθωσαν οί νέοι Έλληνες, μέ αίμα και μέ πνεύμα, να μορφώσουν καινούργια προσωπικότητα, να μεταδώσουν πνευματικότητα και σ' άλλους λαούς και να πείσουνε τούς δυτικούς λαούς να στρέφουν τά μάτια τους κατά δώθε. Μέ ήθικα, πνευματικά κοινωνικά και ύλικά κεφάλαια, που σχημάτισαν οί Έλληνες κατά τούς χρόνους της δουλείας, όχι μόνον κερδήθηκε ή έλευθερία μας, αλλά κρατήθηκε και κρατιέται ως τά σήμερα ή ζωή μας. Θαυμαστό είναι ότι τά κεφάλαια τούτα, αν και καινούργια, έδημιουργήθηκαν από νέες ανάγκες επάνω σιά χνάρια της παλαιάς παράδοσης, της κλασικής, μετουσιωμένης μόνο κατά τό έλληνισμένο πνεύμα του χριστιανισμού.

Και τό πνεύμα που γέννησε την επανάσταση του είκοσιένα ήταν βαθύτατα ανθρωπιστικό, απλό, και δέν επήγαζε από καμιά μεταφυσική, πολιτική θεωρία ή θρησκευτικό δόγμα. Ήταν τό απλό και σύνθετο μαζί πνεύμα του τόπου, που είχε συγκεντρωθή ξανά σε προσωπικότητες μέ εύκρατη, μεσογειακή πνευματικότητα. Ή παράδοση όμως αυτή δέν ήταν ούτε εκείνη που μάς παρουσίασε αργότερα κατά τον αιώνα της έλευθερίας ο σχολαστικισμός, ούτε πάλι εκείνη που έχορεύονται μερικοί όψιμοι πρωτοπόροι της πνευματικής μας ζωής. Τό πνεύμα εκείνο ήταν ζωντανή περιουσία του γένους, μοναδική και ανεπανάληπτη σύνθεση, που απλώθηκε από τά κέντρα της ζωής του έλληνισμού κι' εκάλυψε όλη τή χερσόνησο και τήν ανατολική Μεσόγειο κάτω από τήν "είρήνη" της τουρκοκρατίας.

Μέ τό ανθρωπιστικό της πνεύμα ή νέα έλληνική παράδοση έγινε χωνευτήρι λαών μαζί και ιδεών, αίμάτων μαζί και πνευμάτων, που ήρθαν έδω ή από τό άκουσμα του παλιού μύθου για

τὴν Ἑλλάδα, ἢ καὶ ἀπὸ τὴν ὀνάγκη νὰ ζητήσουν τὴ θαλπωρὴ τοῦ φωτός τῆς Μεσογείου. Ἔτσι κατώρθωσε ἡ Ἑλλάδα νὰ χωνέψη ὅλα τὰ αἵματα καὶ ὅλα τὰ πνεύματα πού μπῆκαν μέσα της, δίχως νὰ μπορέση κανένα ἀπ' αὐτὰ κατὰ βάθος νὰ τῆς ἐπιβληθῆ ἢ νὰ τὴν ἀλλοιώσῃ. Ἐνα - ἕνα τὸ ἐξημέρωνε, τὸ ἀνθρώπευε καὶ τότε τὸ κρατοῦσε ὡς στοιχεῖο τῆς ζωῆς της. Ὅ,τι εἶχε ὁ ἄλλος γύρω της κόσμος ἐκάστοτε νὰ προσφέρῃ, ἡ Ἑλλάδα μὲ τὸ ρεαλισμὸ της μαζί καὶ ἰδεαλισμὸ της, πού ἡ σύνθεσή τους εἶναι ἡ παράδοσή της, τὸ ἔχυνε μέσα στοὺς δόκιμους τύπους τοῦ εἶναι της γιὰ νὰ τὸ πυρακτώσῃ καὶ λιωμένο νὰ τὸ περάσῃ στὴ ζωὴ της. Κανένα πνεῦμα δέν ἔδιωξε ἡ χώρα αὐτὴ τοῦ Ξενίου Διὸς καὶ τῆς ἐγκάρδιας φιλοξενίας, ἀλλὰ καὶ κανένα δέ δέχτηκε αὐτούσιο. Κι' ἐνῶ τὴ μοῖρα τοῦ ἑλληνισμοῦ τὴν περιτριγυρίζουν πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα πολλά ἐπιτιθέμενα δαιμονικά, πνεύματα δίχως ἡλικία καὶ φρόνηση, ἡ πολύπειρη αὐτὴ τεχνίτρα τοῦ ἑλληνικοῦ χρόνου καὶ τῶν τροπῶν του κατορθώνει νὰ γυρίσῃ κατὰ βάθος ἀνενόχλητη τὴν ἀνέμη τοῦ τοπικοῦ πνεύματος.

Μέ τὸν ἀγῶνα αὐτόν κλῶθεται τὸ πολυδιάστατο νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία ὡς γεγονός καὶ ὡς πνεῦμα στέκει πάντα ἔξω ἀπὸ τὴ μονομέρεια τῶν ἐποχῶν. Τῷ ὄντι ὁ ἑλληνισμός καταφάσκει ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ μόνον μὲ τὴ θετική του τούτη σχέση πρὸς τὰ πράγματα τῆς ἱστορίας κατορθώνει νὰ μένῃ ἠθική προσωπικότητα, πού ἀντέχει στὴ δοκιμασία τῶν καιρῶν. Κι' ὅταν πιά δέν εἶχαν πολιτικὴ ἐλευθερία, τὴν ἐποχὴ πού οἱ Ῥωμαῖοι ἔφθασαν στὴν ἡγεμονία τοῦ κόσμου, οἱ Ἕλληνες συνέλαβαν τὴν ἀνώτερη ἰδέα τῆς ἐποχῆς, ἔλεσαν καὶ πραγματοποιήσαν τὸ πρόβλημα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Οἱ Ῥωμαῖοι ἔπρατταν, ἦταν ὄργανα τῆς ἱστορίας, συνείδηση ὅμως γιὰ τὸ τί γίνονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶ-

χαν μόνον οἱ Ἕλληνες: ὁ Πολύβιος, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς καί ἄλλοι.

Ποτέ λοιπόν δέν ἐθραύσθηκε ὁ ἰδεαλισμός τοῦ ἑλληνισμοῦ, κι' ἂν κάποτε ὁ ρεαλισμός του παύη νά λειτουργῆ, τό διάστημα εἶναι μικρό καί ξαναγυρίζει σέ ἐνέργεια. Εἶναι καί τοῦτο δεῖγμα τῆς αἰώνιας νεότητος καί παιδικότητάς του. Κατάφορτος μέ πνευματικότητα ὁ τόπος αὐτός δέν ἐπιτρέπει τίς ἀκρότητες οὔτε συγχωρεῖ βαναυσότητες, ἔστω κι' ἂν τίς καλύπτῃ τό προσωπεῖο ἢ καί ἡ πεποίθησις τῆς "ἰδεολογίας". Ἔτσι ὁ ἑλληνισμός μένει πάντα πιστός στό νόημά του, δηλαδή γίνεται πάντα ἐκεῖνο πού εἶναι, τείνει ἀδιάκοπα νά πραγματώσῃ τό σταθερό του ἐνόημα, τήν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, τοποθετημένη ὅμως μέσα σέ τόπο καί χρόνο.

Ἐλευθερία σώματος, ψυχῆς καί πνεύματος, ὄχι μέ τήν κραυγαστική ἔννοια τοῦ δικαιώματος, ἀλλά μέ τήν ἀνθρωπινώτερη ἔννοια τοῦ χρέους, αὐτή εἶναι πού ἐδικαίωσε πάντα τή ζωή τοῦ Ἕλληνα. Σῶμα, ψυχή καί πνεῦμα, τά ἐλευθερώνει, ὄχι γιά νά καταλύσῃ τή βαθύτατη σχέση τους, ἀλλά γιά νά τά συγχωνεύσῃ καί τά τρία σέ ὁρατό καλλιτέχνημα. Ἄλλοι λαοί ἐχώρισαν τό πνεῦμα ἀπό τό σῶμα, κι' ἄλλοι πάλι χωρίζουν ἐπιδεικτικά σήμερα τήν ὕλην ἀπό τήν πνευματικότητα τοῦ ἀνθρώπου καί θέλουν μονόπλευρη λύση ὑπέρ τοῦ ἑνός στοιχείου. Ὁ ἑλληνισμός ποτέ δέν τά ἐχώρισε παρά μονάχα γιά νά τά καταλάβῃ. Ἔβλεπε καί βλέπει τή ζωή στή διαλεκτική σύνθεσις τῶν στοιχείων της.

3. Τό νόημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Εἰκοσιένα

Ὅλα αὐτά εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεσις γιά νά κατανοήσωμε τό νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ὅπως τήν ἔδωσε τό Εἰκοσιένα καί τήν στιχοῦργησε ὁ Σολωμός. Ὅσο ἀπομακρυνό-

μαστε χρονικά από τή μεγάλη εκείνη εποχή, τόσο και φαίνεται πιδ καθαρά τό νόημά της, γίνεται δηλαδή ή εποχή εκείνη ιστορία μαζί και μύθος, και τόσο φωτίζουν άμοιβαία τό ένα τό άλλο. Και μόνον μέ τό άμοιβαίο τουτο φώτισμα ιστορίας και μύθου είναι δυνατή ή ιστορική κατανόηση τών μεγάλων ιστορικών γεγονότων, γιατί άμυθη ιστορία καταλήγει σε βαναυσότητα, άνιστόρητος πάλι μύθος είναι φαντασιοκόπημα. Έκει όπου ενώνονται και τά δύο και χρειάζεται άπόσταση χρόνου νά τά χωρίσωμε, εκεί υπάρχει μεγάλη ανθρώπινη παρουσία.

Άπ' αυτήν τήν άποκρυστάλλωση του Εικοσιένα σε άντικειμενικό ιστορικό νόημα και μυθικό φέγγος γίνεται στή γνώση μας προσιτός και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας τής νεοελληνικής παράδοσης, του γεννητικού πυρήνα του νεοελληνισμού. Δέν είναι ή ελληνική παράδοση μία "θεωρία" περί έθνους, δέν είναι ένα δόγμα άφηρημένο και ένσφηνωμένο μέ βία μέσα στο κεφάλι τών ανθρώπων, αλλά μία ένδόμυχη βίωση που έρχεται άβίαστα σε ένέργεια και γίνεται πράξη. Η ελληνική παράδοση είναι έργο μακράς ιστορικής πνοής και βαθειάς πείρας. Όχι μόνον τό Εικοσιένα, αλλά όλη ή εποχή από τά μέσα ιδίως του δεκάτου έβδόμου αιώνα και δωθε είναι καρπός αυτής τής ζωντανής έσωτερικής πείρας, τής κράσης ιδεαλισμού και ρεαλισμού, που παραδίνεταί από γενεά σε γενεά ως ή πνευματική σχεδία τής φυλής για τον άγώνα τής ζωής. Και είναι χαρακτηριστικό ό-τι και στην αρχαιότητα ή ελληνική δημιουργία και τό άπλωμά της έγινε δίχως καμμιά "θεωρία", δίχως τυποποιημένο σύστημα όπου τά πράγματα και τά πρόσωπα βιάζονται, αλλά στηρίζονταν άμεσα στή δύναμη τής παράδοσης και στην άρετή τών προσώπων που συγκέντρωναν μέσα τους τήν ένέργειά της. Και ή αρχαία και ή νεώτερη ένδόμυχη πετρα του έθνους, δηλαδή και ή μία και ή άλλη μορφή τής παράδοσης, ήταν οργανικό γεγονός. Και

ἡ ἀρχαία ὅμως καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ παράδοση ἦταν ἀνθρωπιστικές.

Ὅτι μάλιστα τὸ Εἰκοσιένα ἦτανε παντάπασι ἀνθρωπιστικό φαίνεται κι' ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ἐκφράσματά του, πρὸ παντός ὅμως ἀπὸ τὸ Σολωμό καὶ τὸ Μακρυγιάννη. Ὅμως ὁ ἀνθρωπισμὸς αὐτός εἶναι ἐδῶ ὀλότελα συγκεκριμένος, καταφάσκει καὶ ἀξιοποιεῖ ἄμεσα τὴν προσωπικότητα καὶ ἐμβάλλει μέσα στήν παλιὰ παράδοση, καὶ τὸ πνεῦμα τῆς κυκλοφορεῖ ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο ὡς μεγάλος ἐνωτικὸς μῦθος. Δέν εἶναι ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Εἰκοσιένα ὁ θεωρητικὸς ἐκεῖνος καὶ κάποτε σκηνοθετημένους ἀνθρωπισμὸς τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης μέ τὰ ρητορικά του κηρύγματα περὶ δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ κατάσταση τῆς ψυχῆς, ἄμεσο λαϊκὸ βίωμα πού ἔρχεται εἰς φῶς μέ τὴ λιτότητα τοῦ ἠθικοῦ παραδείγματος καὶ μέ μυθικὴ ἀπλότητα λόγου. Δέν εἶναι ἡ "φώτιση" πού ἦρθε τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἀπ' ἔξω, ἀλλὰ εἶναι τὸ ἱλαρὸ φῶς τῆς παράδοσης, ἐκεῖνο πού γεννάει καὶ στηρίζει ὅλο τὸ κίνημα τοῦ Εἰκοσιένα.

Πῶς ἐνεργεῖ τὸ ἱλαρὸ τοῦτο φῶς μέσα στήν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Εἰκοσιένα καὶ ὡς μυθικὸ φέγγος ἀκτινοβολεῖ μέσα ἀπὸ τὸ νοῦ τους, φαίνεται ἀπὸ τὸν Μακρυγιάννη, ὅπου δέν ὑπάρχει ἔχνος λογιότητος καὶ θύραθεν "σοφίας". "Ὅλοι αὐτεῖνοι οἱ μεγάλοι ἄντρες τοῦ κόσμου" λέει γιὰ τοὺς ἀρχαίους ὁ Μακρυγιάννης, κατοικοῦνε τόσους αἰῶνες στὸν Ἄδη σ' ἕναν τόπον σκοτεινὸν καὶ κλαῖνε καὶ βασανίζονται διὰ τὰ πολλὰ δεινά πού τραβάει ἡ δυστυχεσμένη μερικὴ πατρίδα τους... Ὅλοι οἱ προκομμένοι ἄντρες τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, οἱ γονεοὶ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ Λυκοῦργος, ὁ Πλάτων, ὁ Σωκράτης, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Λεωνίδας, ὁ Θρασύβουλος, ὁ Δημοσθένης καὶ οἱ ἐπίλοιποι πατέρες γενικῶς τῆς ἀνθρωπότητος κοπίαζαν καὶ βασανίζονταν νύχτα καὶ ἡμέρα μ' ἀρετὴ, μέ ἡλικιὰ

νειαν, μέ καθαρόν ἀνθρωπισμόν νά φωτίσουνε τήν ἀνθρωπότη καί νά τήν ἀναστήσουν νάχη ἀρετή καί φῶτα, γενναεότητα καί πατριωτισμό". Τό πνεῦμα τοῦτο, ὅλο ἀγραμματσύνη καί ἠθική ὑγεία, πνέει ἐλεύθερα ἀπό τήν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου καί χωρίζεται καί ἀπό τή λογικότητα τῶν γραμματισμένων καί ἀπό τά "φῶτα τῶν Εὐρωπαίων".

Σταθερό λοιπόν ἐνόημα καί ἐνόημα τῆς παράδοσης εἶναι ὁ ἀνθρωπισμός, δηλαδή ἡ πίστη ὅτι ὁ ἀνθρώπος λαβαίνει ἀξία μονάχα, ὅταν κινήση ἐλεύθερα τίς δυνάμεις του καί τίς συνθέση κατὰ τά μέτρα τῆς ἀρετῆς καί τῆς νοημοσύνης του. "Ἐνα αὐτοδύναμο ἠθικό ἐγώ, ὄχι ἐτερόφωτο ἀπό τή δόξα τοῦ παρελθόντος, ἔρχεται ἐδῶ εἰς φῶς μονομιᾶς, ὅπως ὅλα τά μεγάλα καί σύνθετα ἱστορικά φαινόμενα. Καί τό γεγονός ὅτι οἱ ρίζες του φθάνουν ὡς τήν κλασική ἀρχαιότητα δέν ἐξηγεῖ, οὔτε ἐρμηνεύει, ἀλλά περιγράφει μονάχα τή γενεαλογία τοῦ κλασικώτατου τούτου ἔργου τῆς τέχνης καί τῆς πράξης." "Ὅλα τά μεγάλα δημιουργήματα στήν τέχνη, τήν πόλιν, τήν ἐπιστήμη καί τήν πολιτεία ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τό θεῖο, στηρίζονται βέβαια στό χρόνο, ἀλλά εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπό τά προηγούμενα καί τά ἐπόμενα", λέγει ἕνας μέγας ἱστορικός.

Αὐτό τό νόημα λαβαίνει καί μέσα στούς στίχους τοῦ Σολωμοῦ ἡ ἐλληνική ἐλευθερία· εἶναι ὑπαρξη μοναδική καί ἀναντικατάστατη καί τό δικαίωμά της τό παίρνει κατ'εὐθείαν ἀπό τό πραγματωμένο χρέος της. Ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι ἐδῶ λυμένη στά πάθη καί τά δικαιώματα τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά αὐτοσυγκράτητη καί σύνδετη μορφή θεϊκῆς παρουσίας, μορφή νίκης μ' ὀλόφωτο ἀνάβλεμμα καί θεϊκό πνεῦμα, πυκνωμένο μέσα στόν εὐπλαστο τύπο τοῦ ἀνθρώπινου κορμιοῦ. Ἑλληνική θεότητα εἶναι ἐδῶ ἡ ἐλευθερία, πού περπατεῖ ἀπό τοπίο σέ τοπίο, συγκατατρώνει ὀλωνῶν τή δόξα καί τήν ἀνθρώπινη πείρα, ὅλο νιότη

μαζί και φρόνηση.

Ό,τι έκαμε ή παλαιά έλληνική τέχνη μέσα στα θεοχάραινα τοπία τής Ελλάδος, να στήση δηλαδή από μάρμαρο και λόγο μορφές έλεύθερες μαζί και κλειστές με αύτοκυβέρνητη θέληση, τοϋτο τό άπειρα έξατομικευμένο έργο τών Έλλήνων καλλιτεχνών τοϋ κλασικοϋ κόσμου, αλλά μαζί και με τό παραλλαγμένο νόημα πού τοϋ έδωκαν οι χριστιανοί καλλιτέχνες τοϋ Βυζαντίου, τοϋτο είναι πού συμπυκνώνει μέσα σε μία κινούμενη μορφή έλευθερίας ο Σολωμός. Κύριο γνώρισμά της είναι ή πανταχοϋ παρουσία της επί τής έλληνικής γής, δίχως όμως να χάνη ποτέ τήν άτομικότητά της και να γίνεται άφηρημένη ιδέα. Όπως ο παλαιός δωρικός στύλος κλείνει μέσα του τή θέληση τών ανθρώπων ν' άρμόση τήν άλογη με τήν έλλογη δύναμη και να κρατήση ανάγλυφη τή σύνθεσή τους μέσα στο φως και τον άέρα σαν μέλος από κάποιο θεϊκό κορμί, τά ίδια πράγματα πυκνώνει μέσα στους στίχους του ο Σολωμός. Όπως τά αντικειμενικά φαινόμενα, τά ιστορικά γεγονότα τοϋ είκοσιένα, όμοια και ο ύμνος τους, ή ποίηση τοϋ Σολωμοϋ, είναι όλο λιτότητα και δίχως θόρυβο.

Και ή πράξη και ή ποίηση, έλεύθερες από θεατρισμό και ρωμαντισμό, πλησιάζουν με τον τρόπο της ή κάθε μία τήν κλασική μορφή. Τοϋτο αξίζει ιδιαίτερα να τό προσέξωμε, γιατί τήν ίδια έποχή είχε κατακλύσει τήν Ευρώπη ο ρωμαντισμός και λίγο πριν ή επαναστατική όχλαγωγία (sansculotisme). Αντίθετα, έδώ στην Ελλάδα ο άνθρωπος έδούλευε τήν ίδια έποχή με κατά τά φαινόμενα άπλά, κατ'ούσαν όμως σύνθετα και από αιώνες δοκιμα όργανα τοϋ τοπικοϋ πνεύματος. Οι Έλληνες, έλευθερωμένοι από τό βάρος τών συναισθημάτων και τών σκοτεινών δυνάμεων πού συνώδευαν τον ρωμαντισμό, καθώς και από τήν ταξική πικρία πού γέννησε τήν επαναστατική όχλαγω-